

Multimodalność w przekładzie komiksu. Na przykładzie polskich tłumaczeń wybranych scen z serii „Thorgal” Grzegorza Rosińskiego i Jeana Van Hamme’a

Multimodalität in der Comic-Übersetzung. Am Beispiel der polnischen Übersetzungen ausgewählter Szenen aus der Comic-Serie „Thorgal“ von Grzegorz Rosiński und Jean Van Hamme

Die multimodalen Botschaften, d. h. Botschaften, die mehrere semiotische Codes kombinieren, spielen heutzutage eine immer wichtigere Rolle in der Kommunikation. In diesem Artikel wird es versucht, folgende Fragen zu beantworten: Auf welche Weise können die Veränderungen, die von Übersetzern und Verlegern während des Übersetzungsprozesses vorgenommen werden, das Wort-Bild-Verhältnis verändern? Welche Auswirkungen können solche Modifikationen auf den globalen Sinn und auf die Rezeption dieser multimodalen Botschaft haben? Die in der Arbeit vorgestellten Ergebnisse erweitern das Wissen über die Besonderheiten der Comic-Übersetzung als einer multimodalen Botschaft, in der die verbale und visuelle Ebene nicht autonom funktionieren, sondern durch ein komplexes Beziehungsnetzwerk miteinander verbunden sind. Die vorgestellten Feststellungen unterstreichen auch die Rolle des Übersetzers solcher Botschaften als einer Person, die nicht nur fließend in den sprachlichen Raum sein muss, sondern sich auch der oben genannten Zusammenhänge bewusst sein soll. Dazu muss der Übersetzer in der Lage sein, den Einfluss der einzelnen semiotischen Codes aufeinander und – letztlich – auf den Gesamt-Globalsinn der Botschaft zu analysieren. Die in der Arbeit durchgeführte Analyse umfasst ausgewählte Szenen aus zwei verschiedenen Bänden der Comicserie „Thorgal“ in der französischen Originalfassung und zwei Übersetzungen jeder Szene ins Polnische, die von verschiedenen Übersetzern stammen. Die von Scott McCloud vorgeschlagene Klassifizierung von Wort-Bild-Kombinationen im Comic wurde für diese Studie verwendet. Die Analyse hat gezeigt, dass die Einführung von Veränderungen in der Wort-Bild-Relation im Comic zu einer Veränderung des globalen Sinns des Werks führen kann. In einigen der in der Arbeit analysierten Fälle führten die Modifikationen zu einer Verringerung der Dynamik der Handlung und der Charaktere sowie zur Verminderung der von den Protagonisten empfundenen Emotionen. In anderen zu einer stärkeren Abzeichnung bestimmter Szenenelementen.

Schlüsselwörter: Multimodalität, Comic-Übersetzung, Wort-Bild-Kombinationen

Multimodality in Comic Translation. On the Example of Polish Translations of Selected Scenes from the “Thorgal” Series by Grzegorz Rosiński and Jean Van Hamme

Nowadays, multimodal messages, i.e. messages that combine several semiotic codes, play an increasingly important role in communication. This paper attempts to answer the following questions: how changes made by translators and publishers in the comic book translation process can change the word-image relationship and what impact on the global sense and reception of a multimodal message can such modifications have? The analysis was based on two selected volumes of “Thorgal” comic book series by Jean Van Hamme and Grzegorz Rosiński, and two Polish translations of each of the selected volumes provided by different translators. The word-image combinations classification in the comic proposed by Scott McCloud was used for the study. The analysis has shown that the introduction of changes in

word-picture relations in a comic may lead to a change in the global sense of the scenes – in some of the analyzed cases, the modifications led to a decrease in the action's and characters' dynamics and in the intensity of emotions felt by the characters, in others – to a stronger emphasis on certain elements of the scenes. The findings broaden the knowledge about the specificity of translating comics as a multimodal message, in which the verbal and visual elements do not function autonomously, but are linked by a complex network of relations. They also emphasize the role of the translator of such messages as a person who must not only easily navigate in the linguistic space – he/she must also be aware of the aforementioned connections and be able to analyze the impact of individual semiotic codes on each other and – ultimately – on the global meaning of the message.

Keywords: multimodality, comic translation, word-image combinations

Author: Kasjana Kowalska, University of Wrocław, Pl. Nankiera 4, 50-146 Wrocław, Poland, e-mail: 289820@uwr.edu.pl

Received: 22.12.2020

Accepted: 3.3.2021

1. Wprowadzenie

Ogrom zmian związanych z postępem technologicznym i towarzyszące im przemiany kulturowe stawiają środki i płaszczyzny przekazu informacji przed potrzebą ciągłego ewoluowania w kierunku coraz to nowszych potrzeb uczestników aktu komunikacji. W przekazywaniu informacji coraz mniejszą rolę odgrywa słowo, a coraz większą – inne kody, zwłaszcza wizualny (Piekot 2016: 13). Zjawiska te stawiają wyzwanie przed współczesną lingwistyką – nie można już bowiem dłużej wykluczać poza obszar badań językoznawczych tego, co z językiem współlistnieje, co współtworzy przekazywane znaczenie (Makowska 2013: 170–171). Można więc uznać, że jednym z zadań współczesnej lingwistyki jest opisywanie relacji zachodzących między językiem, a innymi systemami semiotycznymi w ramach tak zwanego przekazu multimodalnego, czyli takiego, w którym – jak pisze Jolanta Maćkiewicz (2017: 35) – „globalny sens jest (współ)realizowany przez więcej niż jeden kod semiotyczny”.

W obrębie lingwistyki również przekładoznawstwo nie pozostaje obojętne wobec zagadnień związanych z multimodalnością. Przekład stanowi interesującą płaszczyzną rozważań nad tym zjawiskiem z tego względu, iż tłumacz, dokonując przekładu komunikatu multimodalnego, operuje wyłącznie na jednej z warstw znaczeniowych, która to później wraz z pozostałymi będzie współtworzyć znaczenie oraz – w założeniu – spójny komunikat (Rębkowska 2016: 8). Od zabiegów zastosowanych przez autora tłumaczenia zależy w dużej mierze odbiór dzieła, czyli to, czy wywoła ono takie same reakcje u odbiorcy jak utwór oryginalny (Nida 2009: 57).

Przeprowadzona w rozdziale czwartym analiza stanowi próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie, jak wybory dokonywane przez tłumaczy mogą wpływać na relację obrazu z tekstem, a także jakie mogą być skutki tych wyborów dla odbioru utworów multimodalnych? Aby móc na nie odpowiedzieć, analizie poddane zostały wybrane sceny z dwóch różnych tomów serii komiksów „Thorgal” w oryginalnej, francuskiej wersji językowej oraz po dwa przekłady każdej sceny na język polski autorstwa

różnych tłumaczy. Dane bibliograficzne analizowanych utworów zestawione zostały poniżej w tabeli 1.

Numer tomu	Wersja oryginalna – tytuł, wydawnictwo, rok wydania	Przekłady na język polski – tytuł, autor tłumaczenia, wydawnictwo, rok wydania
Tom 1	„La Magicienne trahie”, Éditions du Lombard, 1980. Skrót: TO1	1. „Zdradzona czarodziejka”, tłum. Ewa Nowak, Korona, 1991. Skrót: TP1 2. „Zdradzona czarodziejka”, tłum. Wojciech Birek, Egmont Polska, 2016. Skrót: TP2
Tom 17	„La Gardienne des Clés”, Éditions du Lombard, 1991. Skrót: TO2	1. „Strażniczka kluczy”, tłum. Małgorzata Markowska, Korona, 1991. Skrót: TP3 2. „Strażniczka kluczy”, tłum. Wojciech Birek, Egmont Polska, 2013. Skrót: TP4

Tab. 1. Dane bibliograficzne utworów poddanych analizie

W artykule skupię się na relacji addytywnej – na tym, w jaki sposób przejawia się ona w komiksie i jak jest traktowana w przekładzie. Relacje addytywne to według McClouda (2015: 154) takie, „w których słowa wzmacniają efekt lub dodają szczegóły do obrazu – lub na odwrót”. Analiza utworu wykazała, iż taki charakter posiadają przede wszystkim połączenia opierające się na wzmocnieniu przekazu poprzez zastosowanie interpunkcji i powtórzeń, a także typografii¹.

2. Multimodalność. Komiks jako komunikat multimodalny

Przekaz multimodalny to komunikat, w którym globalny sens współrealizowany jest przez więcej niż jeden kod semiotyczny (Maćkiewicz 2017: 35). Opisując przejawy multimodalności, pod uwagę bierze się trzy kryteria: (1) mono- lub multisensoryczność (oddziaływanie na zmysły); (2) równorzędność zastosowanych systemów semiotycznych lub dominację jednego z nich; oraz (3) rozróżnianie między przekazem statycznym a dynamicznym (Maćkiewicz 2017: 35).

Wybór komiksu jako materiału analitycznego wynika z faktu, iż w przypadku tego medium multimodalność realizowana jest w sposób szczególnie silny. Znaczenie w komiksie jest bowiem przekazywane na liczne sposoby: za pomocą tekstu obecnego w dymkach i samego kształtu dymków, tekstu pod postacią komentarza narratora, onomatopei stanowiących nierzadko część ilustracji, elementów typograficznych (krój, stopień, odmiana i kolor pisma) i ilustracji (linie ruchu, reprezentacje postaci, kolorystyka, tło itd.) (Kaindl 2004: 173). Uwzględnienie w badaniu więcej niż jednego przekładu tych samych oryginałów pozwoliło na ukazanie zjawiska multimodalności w szerszym kontekście, niż byłoby to możliwe w przypadku analizy wyłącznie jednego

¹ Tekst artykułu powstał na podstawie pracy licencjackiej „Multimodalność w przekładzie komiksu. Na przykładzie polskich tłumaczeń serii *Thorgal* Grzegorza Rosińskiego i Jeana Van Hamme’a”, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski 2020, napisanej pod opieką dr hab. Natalii Paprockiej.

tłumaczenia, gdyż różni tłumacze rozwiązywali nierzadko te same kwestie związane z multimodalnością na różne sposoby.

3. Słowo i obraz w komiksie

Adam Cichoń², powołując się na „Słownik Literatury Popularnej” (Żabski 1997: 177) wyróżnia trzy sposoby, na jakie kod werbalny przejawia się w komiksie:

- 1) słowa zapisane w dymkach, stanowiące wypowiedzi i myśli postaci;
- 2) słowa zapisane pod postacią komentarza narracyjnego, mające na celu zarysowanie ram fabularnych i wskazanie zmian: miejsca, czasu akcji lub wątku;
- 3) onomatopeje; jak pisze Cichoń, „tekst słowny może pojawiać się w komiksie [...] jako onomatopieczne wyobrażenie dźwięków naturalnych (tu przybiera charakter metaforycznego obrazu dźwięku – stanowi wizualny ekwiwalent wrażenia, jakie dźwięk wywołuje, i obrazowe wyobrażenie procesu jego powstawania i rozchodzenia się)”.

Należy zauważyć, iż werbalny charakter ostatniego z opisanych kodów łatwo można podważyć; już w samym cytowanym zdaniu pojawiają się sformułowania takie jak „obraz dźwięku”, „wizualny ekwiwalent wrażenia”, czy „obrazowe wyobrażenie procesu”. Mario Saraceni (2003: 14), odwołując się do pojęcia znaku, podkreśla, iż obcując z pismem, w rzeczywistości zawsze mamy do czynienia także z wizualnym aspektem słów; niemożliwe jest w tym przypadku wyraźne oddzielenie tego, co werbalne, od tego, co wizualne. Podobnie z obrazami – wielu z nich nie da się jednoznacznie zaklasyfikować jako ikony; leżą one raczej w dowolnym miejscu na skali ikona-symbol.

Drugim kodem obecnym w komiksie jest kod wizualny. Prócz ilustracji, których funkcją jest, jak odnotowuje Cichoń³, przekazywanie informacji o kształcie świata przedstawionego, biegu wydarzeń, wyglądzie postaci, ważnymi elementami stanowiącymi środek ekspresji w komiksie są także wspomniane już powyżej dymki oraz typografia, o czym pisze Michał Borodo (2017: 131): „Oprócz komunikowania znaczeń zawartych w tekście, dymki oraz występująca w nich typografia mogą stanowić graficzny środek ekspresji, który również ma określone pokłady znaczeniowe [...]. Rozmiar, grubość i krój czcionki mogą oddawać stan umysłu, emocje i osobowość bohatera komikсового”.

Również Saraceni (2003: 14) podkreśla, iż to, w jaki sposób postrzegamy znaczenie słów, może zależeć od ich wizualnej reprezentacji. Jako przykład podaje choćby kursywę, która w wielu przypadkach służy wyróżnieniu danego słowa w obrębie zdania.

² Wszystkie zawarte w rozdziale odniesienia do słów Cichonia nawiązują do opublikowanego w Internecie artykułu jego autorstwa zatytułowanego „Historia komiksu” dostępnego na stronie www.psp.rzezawa.pl/publikacje.html, data dostępu: 22.12.2020.

³ Ibidem.

Opisując relacje warstwy tekstowej z warstwą wizualną w komiksie, Scott McCloud podkreśla, że „słowa i obrazy są jak partnerzy w tańcu, w którym na przemian każdy prowadzi” (2015: 156), a ich łączenie to „bardziej alchemia niż nauka ścisła” (2015: 161) i choć oba te systemy semiotyczne „mogą zostać połączone na nieskończoną liczbę sposobów” (2015: 152), to relacje te można pogrupować w siedem podstawowych kategorii (2015: 153–155):

- 1) Połączenie skupione na słowie, w których obrazy ilustrują tekst, ale nie dodają wiele od siebie.
- 2) Połączenia skupione na obrazie, gdzie to ilustracje tworzą opowieść, słowa stanowią jedynie swego rodzaju ścieżkę dźwiękową im towarzyszącą.
- 3) Połączenia redundantne, w przypadku których obrazy i słowa przekazują to samo.
- 4) Połączenia addytywne, gdzie słowa wzmacniają to, co przekazane poprzez ilustrację, ewentualnie dodają szczegóły – lub na odwrót.
- 5) Połączenia równoległe, polegające na tym, iż słowa i obrazy odnoszą się do zupełnie innych zjawisk, informacje przez nie przekazywane w żadnym stopniu się nie nakładają.
- 6) Montaż, gdzie słowa stanowią integralną część obrazu.
- 7) Połączenia współzależne, gdzie słowa i obrazy nawzajem uzupełniają się, dopełniają w przekazywaniu informacji.

Ponieważ rodzaje problemów w przekładzie utworów multimodalnych zależne są w dużej mierze od rodzaju relacji tekstu z obrazem, do ich identyfikacji i analizy posłużyłam się właśnie zaproponowaną przez McClouda klasyfikacją relacji obrazu z tekstem w komiksie, gdyż uznałam, iż obejmuje swoim zakresem szerokie spektrum przypadków, a definicje poszczególnych typów relacji są wystarczająco klarowne, aby klasyfikacja ta mogła stanowić praktyczne narzędzie do analizy.

4. Relacja addytywne

4.1 Interpunkcja i powtórzenia

Analiza pierwszego kadru (zob. rys. 1 poniżej) dotyczyć będzie powtórzeń i interpunkcji jako czynnika addytywnego względem ilustracji. Kadru wpisuje się w część historii opowiedzianej w tomie „La Magicienne trahie”, kiedy Thorgal trafia do zaczerowanej krainy, w której zatrzymał się czas i z której postanawia uciec wraz z jedną z tajemniczych sióstr, które tam spotkał – dziewczyną o imieniu Skadia. Ucieczka okazuje się trudna, a droga prowadząca ku wolności – pełna niebezpieczeństw. Postaci muszą zmierzyć się z wyczerpującą wędrówką przez rzeki i zamrożone groty. W końcu trafiają do lodowego labiryntu, z którego nie sposób się uwolnić – bohaterowie godzinami błądzą wśród lodowych ścian, nie mogą znaleźć wyjścia. W pewnym momencie Skadia traci cierpliwość i daje wyraz swojemu zdenerwowaniu, niepewności i zmęczeniu.

Rys. 1. Kadr z albumu „La Magicienne trahe” (TO1: 45)

Ilustracja przedstawia dziewczynkę, która rzuca się w stronę ściany i uderza w nią pięściami; widoczne są linie ruchu świadczące o dynamice sceny. Twarz Skadii wyraża cierpienie związane z uwięzieniem w obcym, tajemniczym labiryncie oraz zmęczenie wędrownką – dziewczyna zdaje się wyczerpana fizycznie i psychicznie.

Wypowiedź Skadii w oryginale brzmi następująco:

J'en ai assez! Je veux sortir d'ici! J'ai froid! Je veux sortir! (TO1: 45).

Obecne w tekście powtórzenie (*je veux sortir*) i interpunkcja (liczne wykrzykniki) podkreślają ukazane na ilustracji poprzez gesty i mimikę emocje postaci; czytelnik odbiera działania i słowa Skadii jako wyraz desperacji, dziewczyna zdaje się być bliska szaleństwa.

W tłumaczeniu Wojciecha Birka obecne są występujące w oryginale powtórzenie (*Chcę stąd wyjść! Chcę wyjść!*) i wykrzykniki:

Mam tego dość! Chcę stąd wyjść! Zimno mi! Chcę wyjść! (TP2: 45).

Tłumaczenie Ewy Nowak jest zdecydowanie bardziej oszczędne w kwestii powtórzeń i interpunkcji:

Zimno mi! Chcę wyjść stąd! (TP1: 45).

Zastosowanie przez tłumaczkę dwóch zamiast czterech wykrzykników oraz brak powtórzenia obecnego w oryginale modyfikują przekaz. Działania i słowa Skadii w tłumaczeniu Nowak zdają się być znacznie mniej nacechowane desperacją, dziewczyna wydaje się jedynie rozdrażniona i poddenerwowana, może trochę znudzona niemożnością uwolnienia się i panującym chłodem. Tekst w połączeniu z ilustracją sprawia, iż Skadia prezentuje się nieco na podobieństwo małego dziecka, które tupie nogą, gdy nie może

otrzymać tego, co chce. Na skutek zabiegu zastosowanego przez tłumaczkę umniejszony zostaje również wysiłek, któremu zostali poddani Thorgal i Skadia.

4.2 Typografia

Addytywność relacji obraz-tekst przejawiać się może również w relacjach między typografią jako elementem warstwy wizualnej i warstwą werbalną.

Rysunek 2 (poniżej) ukazuje podszywającego się pod Strażniczkę Kluczy węża Nidhogga, który grozi Volsungowi de Nichor, iż jeżeli ten zerwie warunki umowy umożliwiającej mu spłatę długu za przywrócenie go do życia, węź ukarze go w surowy sposób. W wersji oryginalnej typografia współgra zarówno z ilustracją ukazującą Nidhogga w szale, z rozszerzonymi w złości oczami, prezentującego cały swój potworny potencjał, jak również z warstwą werbalną.

Ostatnie słowo, niosące na sobie cały ciężar zabarwienia emocjonalnego wypowiedzi, w wersji oryginalnej zapisane zostało wyraźnie powiększoną, pogrubioną czcionką o zaokrąglonych kątach, co wzmacnia dramatyzm wypowiedzi Nidhogga; silnie sugeruje czytelnikowi, iż kara poniesiona za oszustwo będzie sroga i okrutna (co z kolei dobrze oddaje charakter postaci – węź Nidhogg jest jednym z głównych antagonistów Thorgala, bezlitosnym i podstępny potworem).

Rys. 2. Kadr z albumu „La Gardienne des clés” (TO2: 5)

Jednak w tłumaczeniu Birka (rys. 3) sposób zapisu ostatniego słowa niemalże nie odróżnia się od słów zapisanych za pomocą zwykłej, standardowej typografii – litery są tylko nieco powiększone i pogrubione, w porównaniu do oryginału niemalże niezauważalnie – ponadto zastosowano czcionkę o zaokrąglonych, „miękkich” krawędziach. Wpływa to na zmniejszenie napięcia, z jakim czytelnik odbiera ukazaną

scenę, a także zmianę postrzegania zagrożenia, jakie reprezentuje postać, pomimo iż tekst i ilustracja pozostają takie same.

Rys. 3. Kadr z albumu „Strażniczka Kluczy” w tłumaczeniu Wojciecha Birka (TP4: 5)

W tłumaczeniu Markowskiej (rys. 4) sytuacja prezentuje się niewiele lepiej – tutaj ostatnie słowo również zapisane jest nieco pogrubioną i powiększoną czcionką, uwagę zwraca wykorzystanie przestrzeni dymku, który został w większym stopniu wysycony tekstem, co wpływa na zwiększenie siły przekazu.

Rys. 4. Kadr z albumu „Strażniczka Kluczy” w tłumaczeniu Małgorzaty Markowskiej (TP3: 5)

5. Wnioski

Przedstawiona w artykule analiza wybranych scen z serii komiksów „Thorgal” i ich przekładów pozwoliła wykazać, iż zmiany w relacjach słowo-obraz, będące skutkiem decyzji nie tylko tłumaczy, ale także wydawców publikujących przekłady, mogą prowadzić do zmian w postrzeganiu całego komunikatu multimodalnego – w analizowanych przypadkach doprowadziły one do znacznego zmniejszenia dynamiki akcji i postaci, złagodzenia charakteru tych ostatnich, umniejszenia wysiłku, jakiemu zostali poddani bohaterowie, a także doświadczanego przez nich cierpienia czy innych emocji, takich jak strach czy pragnienie zemsty.

Obserwacje te poszerzają wiedzę o specyfice przekładu komiksu jako komunikatu multimodalnego, w którym płaszczyzny werbalna i wizualna nie funkcjonują w sposób autonomiczny, lecz powiązane są złożoną siecią relacji. Podkreślają one także rolę tłumacza takich komunikatów jako osoby, która musi nie tylko operować biegle w przestrzeni językowej – musi także zdawać sobie sprawę ze wspomnianych powiązań i umieć przeanalizować wpływ poszczególnych kodów semiotycznych na siebie nawzajem oraz – ostatecznie – na globalny sens komunikatu. To od umiejętności, wiedzy i świadomości autora przekładu w zakresie zjawiska, jakim jest multimodalność, zależeć będzie finalny przekaz komunikatu oraz sposób, w jaki zostanie on odebrany.

Wykaz literatury

- BORODO, Michał. „Klasyka komiksu europejskiego w przekładzie, czyli o polskich przemianach Thorgala Aegirssona”. *Przekładaniec* 34 (2017): 127–147. Print.
- CICHOŃ, Adam. „Historia komiksu”. *Publikacje nauczycieli ze szkoły w Rzeszawie*. www.psp.rzeszawa.pl/publikacje.html. 12.1.2020.
- KAINDL, Klaus. „Multimodality in the translation of humour in comics”. *Perspectives on multimodality*. Red. Eija Ventola, Cassily Charles, Martin Kaltenbacher. Amsterdam: John Benjamins, 2004, 173–192. Print.
- KOWALSKA, Kasjana. *Multimodalność w przekładzie komiksu. Na przykładzie polskich tłumaczeń serii Thorgal Grzegorza Rosińskiego i Jeana Van Hamme’a*. Praca licencjacka, promotor dr hab. Natalia Paprocka, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2020.
- MAĆKIEWICZ, Jolanta. „Badanie mediów multimodalnych – multimodalne badanie mediów”. *Studia Medioznawcze* 2 (2017): 33–42. Print.
- MAKOWSKA, Magdalena. „Jakim językiem mówią tekst i obraz? O relacji tekst-obraz na przykładzie demotywowatorów”. *Tekst i dyskurs – text und diskurs* 6 (2013): 169–184. Print.
- MCCLOUD, Scott. *Zrozumieć komiks*, tłum. M. Błażejczyk. Warszawa: Kultura Gniewu, 2015. Print.
- NIDA, Eugene Albert. „Zasady odpowiedniości”, tłum. A. Skucińska. *Współczesne teorie przekładu*. Antologia. Red. Piotr Bukowski, Magdalena Heydel. Kraków: Znak, 2009, 53–69. Print.
- PIEKOT, Tomasz. *Mediacje semiotyczne: Słowo i obraz na usługach ideologii*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sento, 2016. Print.

- RĘBKOWSKA, Agata. *Humor w przekładzie audiowizualnym. Na przykładzie filmów „Les Visiteurs” i „Bienvenue chez les Ch’tis” i ich polskich wersji*. Kraków: Universitas, 2016. Print.
- ROSIŃSKI Grzegorz i Jean VAN HAMME. *Thorgal. La Magicienne trahie*. Bruksela: Éditions du Lombard, 1980. Print.
- ROSIŃSKI, Grzegorz i Jean VAN HAMME. *Thorgal. La Gardienne des Clés*. Bruksela: Éditions du Lombard, 1991. Print.
- ROSIŃSKI, Grzegorz i Jean VAN HAMME. *Thorgal. Zdradzona czarodziejka*, tłum. E. Nowak. Warszawa: Korona, 1991. Print.
- ROSIŃSKI, Grzegorz i Jean VAN HAMME. *Thorgal. Zdradzona czarodziejka*, tłum. W. Birek. Warszawa: Egmont Polska, 2016. Print.
- ROSIŃSKI, Grzegorz i Jean VAN HAMME. *Thorgal. Strażniczka kluczy*, tłum. M. Markowska. Warszawa: Korona, 1991. Print.
- ROSIŃSKI, Grzegorz i Jean VAN HAMME. *Thorgal. Strażniczka kluczy*, tłum. W. Birek. Warszawa: Egmont Polska, 2013. Print.
- SARACENI, Mario. *The language of comics*. Abingdon: Routledge, 2003. Print.
- ŻABSKI, Tadeusz (red.). *Słownik literatury popularnej*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1997. Print.

ZITIERNACHWEIS:

- KOWALSKA, Kasjana. „Multimodalność w przekładzie komiksu. Na przykładzie polskich tłumaczeń wybranych scen z serii ‚Thorgal’ Grzegorza Rosińskiego i Jeana Van Hamme’a”, *Linguistische Treffen in Wrocław* 20, 2021 (II): 227–236. DOI: <https://doi.org/10.23817/lingtreff.20-15>.